

חיי העיירה היהודית בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20

בעלז, עיירתי בעלז
ביתי בו ביליתי את שנות ילדותי
בעלז, עיירתי בעלז
ביתי בו חלמתי חלומות יפים לרוב

בעלז, מיין שטעטעלע בעלז,
מיין היימעלע וו איך הוב
מיינה קינדערשע יארן פרבראכט
בעלז, מיין שטעטעלע בעלז,
מיין היימעלע וו הוב גהאט
די שיינה חלוימעס א-זאך

מבוא

בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, כ-40% מכלל העם היהודי (5.2 מיליון איש) התגוררו בתחומי האימפריה הרוסית. הרוב המוחלט שכן באזור "תחום המושב [היהודי]" אשר השתרע על פני 10 גוברניות (פלכים) של ממלכת פולין ו-15 גוברניות בשטחן של אוקראינה, ברוס, מולדובה, וליטא דהיום. השטח של תחום המושב היה גדול למדי. גוברניית קייב לבדה עלתה בשטחה על שטח מדינת ישראל כולה. אולם, יש לקחת בחשבון כי במהלך המאה ה-19 חוו היהודים שגשוג דמוגרפי בלתי-רגיל. בנוסף לכך, בסוף המאה ממשלת הצאר אסרה עליהם להשתכן באזורים הכפריים, ואילו מספר הערים בתחום המושב היה מועט, והערים עצמן היו קטנות. לכן, בהתאם למפקד האוכלוסין של שנת 1897, היהודים היוו 11.6% מכלל אוכלוסיית תחום המושב, אולם שיעורם בקרב האוכלוסייה העירונית הגיע ל-35.5%. כשליש מכלל האוכלוסייה היהודית של האימפריה הרוסית התגורר בעיירות או שטעטלים (עיירה בשפת היידיש), הווי אומר בישובים עירוניים שגודל אוכלוסייתן היה בין 1,000 ל-20,000 איש¹.

¹ ראה א' שקולניקובה, טרנספורמציות העיירה היהודית בבריה"מ בשנות ה-1930 (על-פי החומר מהארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית והעיתונות היהודית ביידיש וברוסית), אגודת המורשת היהודית (בשפה הרוסית). <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm> כמו כן, האנציקלופדיה היהודית המקוצרת, כרך 5, ירושלים 1990, עמ' 314 (בשפה רוסית). קיימת חלוקה אחרת, אשר לדברי דוד אסף מקובלת על חוקרים רבים: עיירה קטנה – עד 500 יהודים, עיירה בינונית – עד 2,000 יהודים, עיירה גדולה – עד 5,000 יהודים. העיירה שאוכלוסייתה היהודית מנתה בין 5,000 ל-10,000 נקראת בפי אסף "עיר קטנה" (נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק. תרגום והקדמה מאת דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב, 2005, עמ' 26-27). עצם עקרון החלוקה אשר אינו מתייחס לאוכלוסייה הלא-יהודית כלל, נראה לי בלתי-מדעי בעליל. לפי הגדרה זו, מוסקוה וסנקט-פטרבורג באמצע המאה ה-19 תיחשבה במקרה הטוב לערים קטנות.

עירות יהודיות קמו לראשונה במאות ה-15 וה-16, כאשר אצילים פולניים שהיו מעוניינים בפיתוח מסחר ומלאכה באחוזותיהם הזמינו יהודים להשתכן בעירות תחת שלטונם, ובתמורה לכך הבטיחו להם ביטחון אישי, חופש מסחר ודת וכן שלטון קהילתי עצמי. השלטון העצמי היה נתון בידי האוליגרכיה העיריתית שמתוכה קמה (נבחרה) מנהלת הקהילה (קהל). אדון העיירה קיים מגעים עם הקהל בלבד, אשר גבה מסים מתושבי העיירה, ארגן חיי הדת והצדקה, שמר על הסדר הציבורי, עשה משפט (לא בכל סוגי העבירות) והפעיל סמכויות ענישה, לרבות עונשים גופניים וחרמות². שיטה זו אפשרה ליהודי מן השורה לחיות בתוך סביבתו, ללא מגע משמעותי עם העולם החיצון.

לאחר סיפוח שטחי פולין בסוף המאה ה-18, תחילה צמצמה הממשלה הרוסית את השלטון העצמי היהודי ונטלה ממנו את סמכויות השיפוט, ולאחר מכן אף ביטלה אותו כליל (בשנת 1844). אולם גם לאחר מכן היה על החברה היהודית לדאוג להספקת חיילים לצבא ולגביית מסים, וכמובן גם לחיי הדת ולארגון הצדקה לעניים. אי לכך, צורות שונות של ארגון קהילתי עצמאי נשתמרו בעירות עד למהפכה הבולשביקית ממש.

על אף זליגה הדרגתית של אוכלוסייה לא-יהודית לתוך העירות, שיעור היהודים בעירות באזורים שונים של תחום המושב בסוף המאה ה-19 היה כדלקמן: 46% במזרח אוקראינה, 54% בגוברניית וילנה, 65% בעירות בלורוסיות³. אם ניקח בחשבון שיתרת האוכלוסייה לא הייתה הומוגנית מבחינה אתנית וכללה רוסים, פולנים, ליטאים, אוקראינים ואחרים, נגיע למסקנה כי לא זו בלבד שהיהודים היו רוב מוחלט או יחסי באוכלוסייה העירונית כמעט בכל מקום בתחום המושב אלא שיהודים גם שלטו בכלכלה, בחיים הציבוריים, בתרבות ובחיי היום-יום. ריכוזם הגבוה (או צפיפות יתר, כפי שאולי יגדיר זאת אדם בעל גישה חברתית ביקורתית) של היהודים החריף את התחרות על מקורות המחייה בתוך הקהילה, ובה בעת הבטיח שימור של אורח החיים המסורתי, התרבות ושפת היידיש. לכן, כאשר היסטוריונים ואתנולוגים מדברים על התרבות של יהדות מזרח אירופה הכוונה היא בדרך כלל ל-"תרבות השטעטל".

העיירה היהודית לא שרדה את השואה, ואנו לעולם לא נוכל להכיר אותה באופן עצמאי. אבל אנחנו כן מסוגלים לשחזר את העיירה על סמך מאות מחקרים, זיכרונות ויצירות ספרותיות. אחדות מהן שנכתבו על-ידי משכילים או ציונים מביעות ביקורת חריפה, ואילו אחרות, בתוכם הספרים מאת סופרי היידיש האמריקניים, מלאים בנוסטלגיה רומנטית ובאידיאליזציה של העבר. (אין זה מקרה שהשיר שמילותיו הבאתי בתחילת השיעור נולד בארה"ב ולא בתחום המושב).

"לייצוגה המונוליטי של יהדות מזרח אירופה באמצעות מיתוס השטעטל תרם יותר מכול זיכרון השואה והחורבן הנורא. ובכול שאנו מתרחקים בזמן, כן הולך המיתוס ומתעצם ומוצא את ביטוייו בספרת היפה לסוגיה, באמנות הפלסטית, במוסיקה, בסרטי קולנוע וטלוויזיה ותקשורת ההמונים. המחזמר, כנר על הגג, קריאה פשטנית יצירותיהם של שלום לים או יצחק בשביס זינגר, התבוננות שטחית בציוריו של מארק שאגאל או בתמונות שצילם ומן ויניאק והאזנה למוסיקת הליזמרים הזוכה להתחדשות מפתיעה בנים האחרונות – כל אלה הם מסימניה של פריחת מיתוס העיירה בדור האחרון ושל התעצמות הגעגועים אל העולם המיוצג

² ראה in Diane K. Roskies and David G. Roskies. *The Shtetl Book. An Introduction to East European Jewish Life and Lore*. Ktav Publishing House, Inc. 1979, pp. 181-184, 187-188. "How the Shtetl Was Really Run" & "Inside Kahal";

³ על ההרכב האתני של האוכלוסייה בתחום המושב ראה נ' יונבה, "הרכבה האתני של האוכלוסייה העירונית ברוסיה בסוף המאה ה-19" בתוך **מדעי הרוח ברוסיה: חתני פרס סורוס, היסטוריה, ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ותרבותית ואתנוגרפיה**. מוסקוה, 1996, עמ' 399-407 (ברוסית).

בו. ⁴ גם ספרם של מרק זבורובסקי ואליזבט הרצוג "החיים הם עם העם" (Life Is With People) שיצא לראשונה בשנת 1952 והודפס מאז במהדורות נוספות, תרם תרומה נכבדה להתפתחות הדימוי האידילי של העיירה.

ובכן, מה הייתה העיירה באמת? האם הייתה היא טובה ליהודים או שמא רעה? מדוע אנשים חשובים כה רבים יצאו מהעיירות? אילו ניסיון, ידע וכישורים סיפקה להם העיירה כדי שיצליחו בעולם הגדול? ומדוע הביטוי "יהודי מהשטעטל" עדיין נושא בתוכו קונוטציות שליליות? מדוע מיליוני יהודים נמלטו מהשטעטל לאמריקה, למערב אירופה, לארץ ישראל ולערים הגדולות של רוסיה? מדוע היה כל כך חשוב להם "להשתחרר" ממנו?

כדי לענות על כל השאלות הללו צריך קודם כל להחליט על איזה שטעטל אנחנו מדברים: האם על השטעטל האוקראיני או על הליטאי, האם על השטעטל החסידי או על זה המתנגדי? למרבה הצער, במסגרת המצומצמת של שיעור אחד נצטרך להתעלם מכל ההבדלים ולדבר על "העיירה בכללותה", אף כי הכללה זו לבטח תפגע באמינות הצגת הדברים. כמו כן, יש לציין כי השיעור יוקדש לעיירה של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, כאשר "תור הזהב" שלה כבר חלף לו, ועידן השקיעה וההתפוררות עמד בפתח.

תנאי החיים

כיום אין כל אפשרות להכיר את חיי העיירה היהודית מקרוב, גם אם נבקר במקומות האלו. צ'ארלס הופמן, עיתונאי ישראלי ממוצא אמריקני ופקיד ג'וינט בכיר, אשר חקר בשנות ה-90 של המאה הקודמת את שרידי החיים היהודיים בעיירת שרגורוד שבמחוז ויניצה, כמעט ולא מצא שם זכר לתקופה ההיא. זאת למרות העובדה שבעת המלחמה שרגורוד הייתה נתונה לשלטון הכיבוש הרומני, וחלק מתושביה היהודיים שרדו בלי לעזוב את בתיהם, ובמשך זמן רב לאחר מכן שמרו על היידיש כשפת הדיבור ועל רכיבים מסוימים של החיים הקהילתיים והדתיים.

אכן, החיים היהודיים בשרגורוד אינם עוד, אך ניתן לבדוק באילו תנאים חיים בני שרגורוד כיום. "בזמן ביקורי בשרגורוד נסגר בית המלון היחיד בעיר, לא היו מים זורמים והסקה. לאחר השקיעה החשמל בעיירה נותק למספר שעות – זאת הייתה דרכם של השלטונות לדאוג לחיסכון בהוצאות"⁵.

כך קיבלה שרגורוד את פניו של איש מהמערב, ואילו התושבים המקומיים מעולם לא היו רגילים למים זורמים, לביוב, לשפע של חשמל או למכשירי חשמל, שלא לדבר על כלי רכב פרטיים. הכבישים במקום נותרו כבישים רוסיים טיפוסיים, הלכלוך והבוץ הזכירו את מירגורוד המפורסמת של גוגול, ואילו השחיתות ושרירות הלב של השלטונות כאילו הועתקו מיצירותיהם של סלטיקוב-שצ'דרין. בעיירה כמעט ואין מוסדות חינוכיים ותרבותיים הראויים לשמם. ניתן לשער כי לפני מאה שנה, כאשר העיירה עדיין הייתה יהודית, תנאי החיים של תושביה לא היו טובים יותר.

עם זאת, יש לזכור כי היהודים הגיעו לעיירות בתקופה שבה אוכלוסיית הערים לא התרבה כלל באון טבעי עקב התמותה הגבוהה, שנגרמה על-ידי חוסר היגיינה ומגיפות תכופות. לעומת תושבי הערים, ילדי העיירות נשמו אוויר צח, טיילו ביערות ועל גדות הנהרות. תושבי העיירות לא

⁴ דוד אסף, נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק. תרגום והקדמה מאת דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב, 2005, עמ' 28.

⁵ צ'ארלס הופמן, השטעטל האדום. תולדות העיירה היהודית ששרדה בתקופה הסובייטית. קישינב, 2004. עמ' 4 (ברוסית).

בחלו גם בעיסוקים חקלאיים. לאחדים מהם היו גני פרי וגינות ירק, ורוב רובם החזיקו סוסים ובהמות, בקר וצאן וגם עופות לול. אין זה מקרה כי העז נחשבה לפרט חשוב בחיי העיירה, וב"החייט המכושף" מאת שלום עליכם העז היא הדמות הראשית של הסיפור. בתקופה הסובייטית, היכרות טובה עם החקלאות אפשרה ליהודים רבים לעבור לעיסוק בעבודת האדמה, בסיוע ארגון האגרו-ג'וינט ולהצליח בה מעל המצופה.

אם כן, בטרם הוכנסו מים זורמים לערים והרפואה למדה להתמודד עם מחלות זיהומיות נותרה העיירה המקום הטוב ביותר לחיות בו, ובאוכלוסייה היהודית המקומית התקיים ריבוי טבעי חיובי.

מקורות מחייה

במה נבדלה עיירה קטנה מכפר גדול?⁶ כנראה, בעיסוקי התושבים ובקיום שוק במקום. כ-40% מתושבי העיירות היהודים עסקו במסחר ותיווך, וכ-35-40% היו בעלי מלאכה.⁷ יהודי עיירות מילאו תפקיד חשוב בכלכלה בהיותם מתווכים בין העיר לכפר. איכרים מכרו בשוק המקומי מזון וקנו כלים חקלאיים, כלי בית, בגדים ונעליים שיוצרו על-ידי בעלי מלאכה מקומיים (במקרים נדירים הם רכשו גם מוצרים בעלי איכות גבוהה שהובאו על-ידי סוחרים יהודיים מערים רוסיות גדולות ומחו"ל). המסחר, אפילו מסחר זעיר, נחשב לעיסוק מכובד יותר מאשר המלאכה. החברה היהודית בדרך כלל התייחסה בהתנשאות כלפי בעלי מלאכה, לרבות בעלי מלאכה משגשגים. טוביה החולב איננו מאושר כאשר בתו מתחתנת עם חייט.

יהודים גם הלוו לאיכרים כספים על חשבון היבול העתידי. הריבית שהם גבו על ההלוואות האלו הייתה גבוהה למדי. כך, בעיירה מוטיל, מלווים בריבית גבוהה קופיקה אחת לשבוע על כל רובל, הווי אומר למעלה מ-50% לשנה.⁸ אך גם במקרה זה העיסוק בהלוואות היה כרוך בסיכון גבוה משום שלאיכרים לעתים לא הייתה כל אפשרות לפרוע את החוב. רק מלווה קשוח אחד במוטיל ידע לגבות את הכספים שהיו מגיעים לו, אולם הוא נרצח ונשדד בדומה לזקנה המלווה בריבית ברומן של דוסטויבסקי.

עד לאמצע המאה ה-19 היהודים בתחום המושב החזיקו בידיהם כמעט את כל ענף היקב ואת המסחר ביין. אדוני העיירות לשעבר, האצילים הפולניים, הזמינו את היהודים בדיוק למטרה זו: הם רצו להרוויח בעזרתם מענף היין הרווחי. שמות יהודיים רבים מקורם בעיסוק בתחום זה: וינוקור, וינרמן, פיוברוב, ברונפמן, סולודקין, שינקרנקו וכד'. השליטה היהודית בתחום המסחר ביין אפשרה לפקידים רוסיים, החל מדרז'אבין, להאשים את היהודים בהפצת השכרות בקרב האיכרים. היא גם גרמה לעיתים לגילויי אלימות מצד האיכרים שלא היו מסוגלים לפרוע את חובותיהם לבעלי בתי מרזח ופונדקים.

באזורים הסמוכים לגבול עסקו יהודים רבים בהברחות, הינו ביבוא בלתי-חוקי של סחורות מחו"ל. העיסוק הזה היה כה נפוץ בקרב היהודים שהממשלה ניסתה לגרש את היהודים למרחק של 50 ויירסט מהגבול, אולם לא הצליחה להשלים את המשימה. יש לציין כי עם התפתחות

⁶ הממשלה הרוסית נתקלה בקשיים מסוימים בהגדרת העיירה. כך, לפני שנת 1860 היא הוגדרה כמרכז מסחרי ותעשייתי ללא מבצר, אשר אוכלס לרוב על-ידי יהודים, בשטחים שסופחו לרוסיה עקב חלוקת פולין (ב' מירנוב, ההיסטוריה החברתית של רוסיה בעידן האימפריאלי (המאה ה-18 – תחילת המאה ה-20)), כרך 1, סנקט-פטרבורג, 1999, עמ' 283 (ברוסית).

⁷ ראה א' שקולניקובה, טרנספורמציות העיירה היהודית בבריה"מ בשנות ה-1930 (על-פי החומר מהארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית והעיתונות היהודית ביידיש וברוסית), אגודת המורשת היהודית (ברוסית)

<http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁸ חיים צ'רמינסקי, עיירתי מוטילה. מבוא מאת דוד אסף. ירושלים, האוניברסיטה העברית, מגנס, 2002. עמ' 49.

מסילות הברזל והורדת המכסים, העיסוק בהברחות איבד מערכו ומרווחיותו. באשר לעיסוק בין, יהודים רבים עזבו את התחום כאשר בשנת 1861 הומרה חכירת הזכות לייצר ולסחור בין במסי בלו, שגרם לירידה ברווחיות הענף. בשנים 1895-1898 הנהיגה המדינה מונופול על מכירת המשקאות החריפים ובכך החלה "משכרת" את האיכרים ואת הפועלים בעצמה. הצפת השווקים במוצרים תעשייתיים איכותיים וזולים יותר, שבעלי המלאכה היהודים הנחשלים לא יכלו להתחרות בהם, גרמה לקראת סוף המאה ה-19 לעלייה ניכרת באבטלה ועוני בעיירות.

באשר לאוכלוסייה הלא-יהודית של העיירות, למעט קבוצה קטנה של פקידי שלטון (בדרך כלל, רוסים), היא הורכבה ממשרתים, פועלים בלתי-מקצועיים ואיכרים, שמעמדם החברתי היה אף נחות יותר מזה של היהודים.

מקומם של הדת ושל בית הכנסת. גמילות חסדים

חיי היהודים בעיירה התנהלו על-פי לוח השנה הדתי: בית הכנסת (ביידיש, שול), בתי התפילה (ביידיש, שטיבל אצל החסידים וקלויז אצל המתנגדים) ובית המדרש (מקום ללימוד תורה) היו במרכז חיי היום-יום שלהם. ליד בית הכנסת התקיימה מערכת שלמה שסיפקה את הצרכים הדתיים, החינוכיים והחברתיים של האוכלוסייה. היא כללה בתוכה את ועד בית הכנסת, את הרב, את בית הדין, את גבאי בית הכנסת, את החזן, את השוחטים, את בעלי האטליזים הכשרים, את הבלנים במקוואות ואת חברה קדישא.

בית הכנסת היה לא רק בית תפילה כי אם בית וועד לקהילה כולה. הוא גם שימש כמעין מלון עבור בחורי ישיבה נודדים. במהלך המהפכה הרוסית הראשונה (1905-1907) מפלגות פוליטיות (מציונים ועד לבונדאים) קיימו את אסיפותיהן בבתי כנסת. לעתים אף פיזרו אנשי המפלגות כרוזים פוליטיים מהפכניים במהלך התפילה. מאוחר יותר, בעת מלחמת העולם הראשונה, פליטים ומגורשים מאזורי הקרבות מצאו מחסה בבתי הכנסת.

מקומות הישיבה בבית הכנסת נקבעו בהתאם למעמד החברתי. האנשים המכובדים ביותר (רבנים, תלמידי חכמים ובני הקהילה העשירים שתרמו כספים רבים לצדקה) ישבו ליד כותל המזרח. האביונים ישבו במושבים האחוריים. המושבים היוקרתיים נמכרו בכסף ועברו מאב לבן בירושה. לעתים התנהל סביבם מאבק של ממש. סבתי נזכרה במה שהתרחש בעיירת הולדתה חוטימסק (גוברניית מוגילב) באמצע המאה ה-19:
"לעתים קרה שבעל מלאכה אמיד קנה מקום של כבוד ליד כותל המזרח, אבל העשירים פשוט נמלטו ממנו. בבית הכנסת קמה אז מהומה שלמה והורגשה התמרמרות רבה הן מצד העשירים הן מצד בעלי המלאכה והעניים שצעקו "אין אוהבים אותנו פה! הכסף שלנו הוא כסף טרף כי אנו מוציאים אותו בזיעת אפנו". המהומה הוסיפה להתלקח עד שראשי הקהילה התערבו והחליטו להחזיר לבעל המלאכה את כספו ולהשאיר את המושב ברשות בית הכנסת או להורות לעשיר השונא את שכנו החדש לקנות את המושב לעצמו"⁹.

חדר. רוב ההורים שלחו את בניהם למלמד בחדר. סופר ומבקר ספרות אברהם פפרנה נזכר בערגה כיצד ביום הראשון ללימודיו נשאה אותו אימו לחדר בידה, וכיצד המלמד הראה לו את האות א' וביקשו למוצאה בספר. הילד ביצע את המשימה הקשה וקיבל שטף של סוכריות ומטבעות. המלמד אמר לאברמל"ה כי המלאך נתן לו את הפרס¹⁰.

⁹ דובה-מרה מדוודבה (גורביץ'). זיכרונות הילדות (בהכנה) (ברוסית).

¹⁰ "היהודים ברוסיה. המאה ה-19". בתוך הסדרה רוסיה בראי הזיכרונות. נ.ל.א. מוסקוה, 2000, עמ' 87 (ברוסית).

אולם רוב הסופרים לא זכרו את החדר לטובה. "מקור של כל הצרות והאסון הגדול ביותר היה השעמום, השעמום הנורא של החדר", כתב יוסף חיים ברנר¹¹, וזאת אף הייתה ביקורת מעודנת יחסית. מלמד קיבל שכר זעום, ועיסוקו לא נחשב יוקרתי. בדרך כלל, למלמדים הפכו אנשים שלא היו מוכשרים דיים להצליח ברבנות ולא מצאו את עצמם לא במסחר ולא במלאכה מכובדת. ידוע גם פתגם האומר "תמיד תספיק למות ולהיוולד מחדש כמלמד".

"רוב ההורים לא ייחסו חשיבות רבה לתשלום שכר לימוד. במקרים כאלה אבא היה אומר כי מקצועו גרוע אף ממקצוע מחלקת המים, כי אם היא לא תקבל את שכרה, לא תביא עוד מים. ואילו מלמד, גם אם לא יקבל שכר, לא יעיז לשלוח את התלמיד הביתה משום שהוא זקוק נואשות לתלמידים"¹².

הילדים נשלחו לחדר בגילאים 3-4, ולכן שימש החדר גם מעין גן ילדים שפטר את האישה מטיפול בילדיה כדי שתוכל לצאת לעבוד. שובבים קיבלו עונשים גופניים. איכות ההוראה השתנתה מאוד בהתאם לרמת התלמידים וכישורי המלמד. לפעמים גם בנות למדו בחדר (למשל, בנותיו של המלמד). מאוחר יותר במספר מקומות הופיע גם "חדר מתוקן", שבו הייתה כיתה מיוחדת ללימודים, לוח וגיר, הפסקות בין השיעורים, שיעורי עברית ותנ"ך נפרדים. לראשונה נוסדו גם חדרים מיוחדים לבנות.

במספר עיירות היה גם תלמוד תורה – בית ספר לילדים עניים שהוריהם לא היו מסוגלים לשלם למלמד. תלמוד תורה בדרך כלל היה תחת פיקוחם של השלטונות המקומיים. בנוסף למקצועות הקודש, נלמדו בו גם השפה הרוסית ומקצועות חול. שליחת בנים לתלמוד תורה נחשבה לדבר מביש בקרב בני העיירה.

ישיבה. לאחר סיום הלימודים בחדר נתקבלו נערים רבים לישיבות – מוסדות עליונים לחינוך דתי. בסוף המאה ה-19 היו ברוסיה עשרות ישיבות. בעיירות אחדות (למשל, וולוז'ין, מיר, טלז) שכנו ישיבות בעלות מוניטין. בישיבת וולוז'ין למדו 800 תלמידים שהגיעו לשם מכל קצוות האימפריה הרוסית ואף מחו"ל. התלמידים שבאו מחוץ לעיר אכלו אצל בני העיירה (כל יום בבית אחר). לפי הביטוי דאז, הם "אכלו ימים" (עסן טעג).

כפי שהראה שאול שטמפפר בספרו על הישיבה הליטאית, הישגים בלימוד תורה יכלו להבטיח לנער ממשפחה ענייה דרך מהירה "למעלה" באמצעות שידוך עם בת עשירים. היה זה, אם כן, תמריץ נוסף להתאמץ בלימודים¹³. בקרב סוחרים עשירים אך נבערים מדעת, שידוך הבת לעילוי נחשב לדבר יוקרתי ביותר. הישיבות הוקמו כדי ליצור מסגרת ארגונית שתגן על התלמידים מפני ההשפעה ההרסנית של העולם החיצון. אנשים שהיו חזקים באמונתם ויראי שמיים יכלו ללמוד את התורה ואת התלמוד בחברותא או לבד בבתי מדרש, ושם גילו לעצמם את היופי המיסטי ואת ההשראה שבכתבי הקודש. בסוף המאה ה-19 באזור תחום המושב עוד היו לא מעט אנשים שעולמם היה צר אך עמוק. גיבורו של סיפור "הצללים" מאת מרדכי זאב פיירברג שמבלה את לילותיו מעל דפי הגמרא בבניין ההרוס למחצה של בית המדרש אומר:

"כל העולם ישן, ורק אני ער. אני יודע שאנשים אינם מקנאים בי ובאושרי. העצלנים הישנים בשקט על שמיכות הפוך שלהם חושבים כי הם הם המאושרים. הנפשות העלובות שמחות לכיכר לחם שהגיע לידיהם תוך סיכון חיים משל היה איזה אוצר גדול, עובדים קשה רק כדי לאכול

¹¹ יוסף חיים ברנר, **פעמיים**. מצוטט על-פי המהדורה הרוסית (חמוטל בר יוסף וזויה קופלמן (עורכים), **האנתולוגיה של הספרות העברית**. האוניברסיטה הרוסית הממלכתית למדעי הרוח, מוסקוה, 1999, עמ' 219).

¹² דובה-מרה מדוודבה (גורביץ'). **זיכרונות הילדות**.

¹³ שאול שטמפפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**. מרכז שלמן שז"ר, ירושלים, 2005.

ולישון, ואוכלים וישנים כדי לעבוד. מחפשי תענוגות אלו מבליים את לילותיהם באורגיות, עלובי הנפש השבויים בתאוות השפלות והבזויות בזים למסכנים כמוני... אולם... אני חש אושר רב, אני מאושר יותר ממאושרים רבים. אני אהיה אומלל אך ורק כאשר אישן כמוהם ואחיה את חיי התענוגות הריקים והבזויים כמותם... אני רואה בבית המדרש את מרכז היקום שממנו יוצאות קרנות השמש אל כל היצורים החיים עלי האדמות..."¹⁴

לא היה קל ללמוד גמרא. זה דרש יכולת אינטלקטואלית גבוהה, זיכרון טוב, הגיון וכישורי חשיבה מופשטת וגם יכולת ללמוד באופן עצמאי. הלימוד במשך שעות רבות חינך תלמידים לעבודה קשה וחריצות. כל הכישורים הללו עזרו רבות לאלה מהם שבתום הלימוד בישיבה או בבית המדרש התקבלו ללימודי משפטים, רפואה או מתמטיקה באוניברסיטה. מבקרי האורתודוקסיה ראו בגיבורו של פיירברג קרבן אומלל של הפנאטיות הדתית במקרה הטוב ובמקרה יותר גרוע – בטלן וטפיל על גוף החברה היהודית. אולם בעיירה המסורתית חלקו כבוד רב לידיעת התלמוד ולייחוס המשפחתי. הסבא של סבתי היה תלמיד חכם ידוע והשתייך לשושלת רבנים מפוארת.

"אני זוכרת היטב את יום מותו. הוא מת באופן פתאומי ונקבר בכבוד רב, תוך נשיאת הספדים. כל החנויות הן בבעלות היהודית הן בבעלות הרוסית נסגרו ביום הלוויה, ובעלי המלאכה גם שבתו מעבודתם. העיירה כאילו התרוקנה מאדם: כולם באו לבית הקברות, ולפי הסיפורים אף את התינוקות לא הותירו בעריסותיהם. כל אחד ראה לעצמו כבוד גדול לשאת את גופת הנפטר..."¹⁵

גמילות חסדים. גמילות חסדים היא אחת המצוות היסודיות של הדת היהודית. ליד כל בית כנסת (בעיירה היו לעתים מספר בתי כנסת) פעלו אגודות צדקה שונות (*חברות*): למתן עזרה לנזקקים, לאיסוף נדוניה לכלות ממשפחות עניות, לאספקת מצות ליהודים עניים בחג הפסח וכד'. ליד בית הכנסת, אם הקהילה יכלה להרשות זאת לעצמה, פעלו גם מושב זקנים, בית יתומים, בית מחסה לחסרי בית ועוברי אורח. המימון לכל הפעילויות האלו נתקבל ממס על הבשר הכשר ('קורונקה' ברוסית) ומתרומות שניתנו על-ידי בעלי הבתים. בראש אגודות הצדקה עמדו תושבי העיירה העשירים שתרמו סכומים נכבדים. הקול שלהם בענייני הקהילה היה מכריע. מתן סיוע לנזקקים לא רק נחשב למצווה כי אם גם לצורך, משום שלאור ההידרדרות הכלכלית של העיירות, תושבים רבים לא היו מסוגלים לשרוד ללא סיוע ואף לא לקבור את מתייהם.

בעלי הזיכרונות שגדלו במשפחות אמידות או עשירות (כמו, למשל, פאולינה ונגרובה) תמיד כותבים על מערכת גמילות החסדים הענפה ועל כך שמשפחתם מעולם לא דחתה בקשת סיוע של עני או יתום. פפרנה כך נזכר על מה שקרה בעיירת הולדתו קופיל באמצע המאה ה-19:

"אולם המכה האמיתית של קופיל היו פושטי יד שנדדו בין עיירות ליטא בהמונים על נשותיהם וטפם... אין לדחות את העני הגם שהאביון היהודי איננו מבקש נדבה בדומה לעמיתו הנוצרי מאחורי הדלת או החלון תוך השתחוות ותחינות מרובות אלא נכנס ישר אל הבית ודורש נדבה משל הייתה איזה חוב המגיע לו, ואם לא מקבל את מבוקשו – מתחיל לקלל ולגדף. משום שלא כל תושב יכול היה לתת אפילו חצי גרוש לכל פושט יד, בני המקום נאלצו לטבוע (או, ליתר דיוק, לגזור מקרטון) "מטבע" מיוחד של 1\3 של חצי גרוש עבור העניים..."¹⁶

¹⁴ מצוטט לפי חמוטל בר יוסף וזויה קופלמן (עורכים), *האנתולוגיה של הספרות העברית*. האוניברסיטה הרוסית הממלכתית למדעי הרוח, מוסקוה, 1999, עמ' 184-185.

¹⁵ דובה-מרה מדוודבה (גורביץ'). *זיכרונות הילדות*.

¹⁶ "היהודים ברוסיה. המאה ה-19". בתוך *הסדרה רוסיה בראי הזיכרונות*. נ.ל.א. מוסקוה, 2000, עמ' 52.

מבנה המשפחה והמוסר המשפחתי

המשפחה הייתה התא הבסיסי ביותר של המרקם החברתי בעיירה. ראשית כל, המסורת היהודית התקיימה בתוך המשפחה: המנהגים הדתיים קוימו בה מדי יום ומדי שעה, היחסים בין בני המשפחה היו בעלי אופי פטריארכאלי, ההורים הקנו לילדיהם את המוסר המסורתי.

"אחדות בין בני המשפחה תמיד נחשבה לאחת המעלות הגדולות ביותר", נזכרה פאולינה ונגרובה בתארה את חייה בעיירה ליובאן באוקראינה בשלהי תקופתו של הצאר ניקולאי הראשון. כמו כל מוסר, גם שורשיו של המוסר המשפחתי היו נעוצים במצוות הדת, שאחת מהן אומרת "מבשרך אל תתעלם"¹⁷.

אולם יהיה זה תמים לחשוב כאילו כל תושבי העיירות חיו על-פי המצוות וכאילו כל אחד מהם מוכן היה לתת את כל כולו לזולתו. הפחד התמידי מפני התרוששות הוליד קמצנות קיצונית ואטימות נפשית. סבתי נזכרה כיצד פעם אחת היא נשלחה עם אחיה הקטן בכרכרה אל דודה בעיירת קלינצי. בדרך הילדים נרטבו בגשם, אולם הדוד סירב להכניסם הביתה ולו לכמה דקות. "העגלון שהזדעזע מיחסו של הדוד אלינו הוריד את כובעו והתחנן אליו: "בנימינוביץ'! האינך מפחד מהאל? מחר יש לכם, ליהודים, צום גדול, יום הכיפורים. איך תצום לפני אלוהיך לאחר שגרשת את היתומים, ילדי אחותך?"¹⁸ תקריות מעין אלה והיתמות גרמו לילדה להאמין כי היא זנחה על-ידי כולם.

החיים הפרטים של בני העיירה, בדומה למצב בכפר, היו נחלת הכלל. לא הייתה בה פרטיות האופיינית לעיר הגדולה. אירועים משפחתיים (לידה, ברית מילה, בר מצווה, חתונה, גירושים, מוות) מייד היו לחלק מחיי העיירה בכללותה. ידיעה על כך שמשפחה כלשהי הפסיקה לקנות בשר באטליז כשר או שאישה נשואה החמיצה ביקור במקווה מהר מאוד הייתה מתפשטת בקרב היהודים המקומיים. אדם שחי בהתאם לצווי המוסר המקובל יכול היה בעת הצורך לסמוך על עזרתם של שכנים או חברים מבית הכנסת. בה בעת, כל סטייה מההתנהגות הנורמטיבית, כמו עישון סיגריה בשבת או קשרים רומנטיים לפני הנישואים אצל בחורה צעירה, הונאת שכן או, חלילה, המרת דת, גרמה לגינוי ציבורי חריף. פיקוח חברתי זה שמר במשך דורות על קיום גדרות ההלכה והבטיח את שמירתו של הסדר הציבורי. אולם, עם כניסתן של "הרוחות החדשות" לתחומי העיירה, הפיקוח החל נתפס כדיכוי הפרט. "המתקדמים" חשו מחנק באווירת המעקב והכפייה התמידיים. אין זה פלא כי מעבר לעיר רוסית גדולה לעתים קרובות גרם לגברים צעירים לשנות באופן חד את התנהגותם, ובהעדר פיקוח משפחתי או קהילתי רבים מהם ויתרו על שמירת השבת והכשרות ונישאו לנשים לא-יהודיות.

כפיית אורח החיים המסורתי בעיירות גרמה לתוצאה הפוכה: בשנות ה-20 של המאה ה-20 היהודים היו לקבוצה החילונית ביותר בקרב כל הקבוצות האתניות בבריה"מ. אולם, שמירה בלתי-מודעת על מאפייני המסורת, שלא נעשתה מציווי הדת אלא מההרגלים שהוקנו בבית ההורים, אפיינה את המטבח ואת היחסים בתוך המשפחה אצל דור שלם של יהודים והבדילה אותו משכניהם הלא-יהודים. אין זה מקרה שגם כיום בתודעה העממית נוכח הסטריאוטיפ של "אימא יהודייה" (ה-*יידישע מאמע*) "הטובה בעולם" אשר באש ובמים תדאג לילדיה ("אין וועסר, און פאייר וולט זי גלופען פאר איר קינד"). אכן, דאגת יתר זו מילאה תפקיד חשוב ביותר בעיירה שבה בני זוג היו נישאים בגיל צעיר מאוד ובמשך זמן רב עוד נזקקו לתמיכה ולהדרכה של ההורים. לעומת זאת, בחברה החילונית הפתוחה התברר כי האימהות היהודיות אינן מסוגלות להכין את ילדיהן לחיים החדשים, וכתוצאה מכך בנותיהן מפסידות לבנות עירוניות בשוק

¹⁷ פאולינה ונגרובה, *זיכרונותיה של סבתא*. גשרי התרבות, מוסקוה-ירושלים, 2003, עמ' 237 (ברוסית).

¹⁸ דובה-מרה מדוודבה (גורביץ'). *זיכרונות הילדות*.

בנישואים, ואילו הבנים עד גיל מאוחר נותרים ילדותיים ותלותיים. כל זה לא יכול היה שלא לגרום למתח רב בתוך המשפחות עצמן. מכאן נבעה עלייה משמעותית במספר המשפחות ההרוסות, נישואי התערובת ונשים יהודיות בודדות.

תרבות וחינוך

תרבות העיירה התבססה על שפת היידיש שבה שלטו לא רק כל היהודים אלא גם לא-יהודים אחדים שקיימו מגעים הדוקים עם היהודים. המשכילים התייחסו ליידיש בבוז וראו בה שפה פגומה, "ז'רגון", ניב גרמני מקולקל. תחילה הספרות בשפת היידיש נועדה לציבור הנשים. חיים ויצמן נזכר כי כתב פעם לאביו מכתב ביידיש ולא בעברית כפי שהיה נהוג בהתכתבות ביניהם. אביו לא השיב לו על מכתבו. הציונים ללא היסוס בחרו בעברית כשפת התחייה היהודית משום שרק היא הייתה קשורה באמצעות התנ"ך עם ארץ ישראל והתאימה לתפיסת אחדות העם היהודי, אשר כלל את הקהילות הלא-אשכנזיות.

אולם בפועל בתחום המושב יידיש הייתה שפת הבית והרחוב. האם שרה שירי ערש לתינוקה ביידיש, בדחן שעשע ביידיש את אורחי החתונה. יידיש הייתה שפת השוק ובית המלאכה, ושימשה את האנשים למילות אהבה ולקלילות (שהיו מרובות ויצירתיות מאוד). אין זה מקרה כי הסופרים העבריים נאלצו להקים מחדש את שפת היום-יום, שהרי בקרב האורתודוקסים לא היה נהוג לדבר בלשון הקודש על ענייני חולין. ספרים ועיתונים ביידיש התפרסמו בתפוצה רחבה יותר, וסופרי יידיש הרוויחו שכר גבוה יותר. ה"פופוליסטים" היהודיים שרצו "להביא תרבות להמונים" הבינו היטב כי קל יותר לעשות זאת ביידיש. גם מנהיגי תנועת הפועלים היהודית שקמה בשלהי המאה ה-19 (מפלגת הבונד הוקמה בשנת 1897) הגיעו למסקנה כי תעמולה המונית מוצלחת אפשרית אך ורק ב"מאמע לוישן". אולם לצורך כך היה עליהם להרגיל את הגברים לקרוא ביידיש ולהסיר ממנה את כתם הז'רגון. לכן הספרות והעיתונות החדשה בשפת היידיש טופחו בראש ובראשונה על-ידי חוגי השמאל הרדיקלי. בארה"ב המגמה הזאת נשמרת עד עצם היום הזה.

בשל ציווי המסורת (לא תעשה פסל וכל תמונה, משמע איסור על הצגת גוף אנושי ערום) האמנות החזותית בעיירה הייתה לרוב אמנות דקורטיבית (מצבות). לעומת זאת, מוסיקה ושירה היו מפותחות למדי: ניגונים חסידיים, מוסיקת כליזמר ושירים עממיים, שגם בהם ניתן לראות את השפעת המסורת ואת השתקפותה. כך, למשל, בשיר הידוע ביותר *טום בלליקה* הבחור שואל את הבחורה: "מה בוער ואיננו כלה?" (וואס קאן ברענען און ניט אויפכערען). התשובה המתבקשת: הסנה הבוער, האל שהופיע למשה רבנו בצורת הסנה. אולם הבחורה נותנת תשובה אחרת: "אהבה היא שבוערת ואיננה כלה". האם היא נכשלה במבחן או הציעה לבחור חיים אחרים, רחוקים מן הדת? לשיר *טום בלליקה* בלי להכיר את התנ"ך פירושו לא להבין את משמעות השיר לאשורו.

תיאטראות אמנם לא היו בעיירות, אולם הצגות ביתיות, בדרך כלל לרגל חגים, נהנו מפופולאריות רבה. "כמו כן, אבא אהב אמנות. הוא שיחק על הבמה, ואף הצגה לא הועלתה ללא השתתפותו. כפי שהיה נהוג אז, כל ההצגות ללא יוצא מן הכלל הוקדשו לתולדות היהודים. אמנה כאן את המחזות הידועים ביותר: *חוכמת שלמה*, *מכירת יוסף* ורבים אחרים"¹⁹.

נראה כי אין לדבר על כך שכל היהודים בעיירה ידעו קרוא וכתוב. ראשית כל, נהוג היה ללמד קרוא וכתוב רק את הבנים, ובנוסף לכך ידעת השפות היהודיות לא תרמה מאומה לחיי המעשה

¹⁹ דובה-מרה מדוודבה (גורביץ'). זיכרונות הילדות.

בעולם הגדול. השינוי בתחום זה התרחש באמצע שנת 1874 עם הנהגת הגיוס הכללי לצבא (במקום הגיוס הסלקטיבי). לפי החוק, משך השירות היה ביחס הפוך לרמת ההשכלה החילונית של החייל. התקנון החדש קבע את משך השירות ל-6 שנים. לעומת זאת, בעלי תעודת בגרות מגימנסיה רוסית היו חייבים בשירות של שנה וחצי, ובעלי השכלה אקדמית – של שישה חודשים בלבד. מרגע זה בניו יהודיים הציפו את בתי הספר, ועקב כך השלטונות הנהיגו את נומרוס קלאוזוס הידוע לשמצה (בשנת 1886). אולם שום דבר כבר לא היה יכול לעצור את שאיפת הצעירים להשכלה. החינוך הרוסי דרש מהם יכולת לדבר רוסית ללא מבטא "עירתי". האידיאלוג הראשי של מפלגת פועלי ציון ברל בורוכוב נזכר כי בביתו הפסיקו לדבר יידיש כדי שהילדים לא ידברו במבטא יהודי כשילכו לגימנסיה.

יחסים עם האוכלוסייה הלא-יהודית

"השוק (כיכר השוק) היה בעיירה לא רק מקור פרנסה לסוחרים, בעלי מלאכה ומתווכים, אלא גם מקום מפגש בין היהודי לבין האיכר הלא יהודי, נציג העולם הזר ולעתים העוין את יהודי העיירה... לכפר ולעיירה היו מאפיינים מנוגדים שלא ניתן היה ליישבם... גם כאשר היחסים עם השכנים היו ידידותיים, יהודי העיירה תמיד חששו מפוגרום בלתי-צפוי. הפוגרום בדרך כלל התחיל בכיכר השוק ומשם התפשט אל בתי מגורים ובתי כנסת"²⁰.

נראה כי דווקא היחסים הבין-אתניים יותר מכל דבר אחר השתקפו במחקר ובספרות באופן מעוות ומגמתי. מצד אחד, ברור למדי כי יהודים לא היו מסוגלים להיות ולהתרבות במשך דורות רבים בסביבה עוינת וחסרת סובלנות לחלוטין. יחסיהם עם הגויים אופיינו בראש ובראשונה בסימביוזה כלכלית ולא באיבה בלתי-פוסקת. אפילו בשבתות היו יהודים זקוקים לגויים של שבת כדי לכבות את הנרות ולהסיק את התנור. אולם יחסים אלה לא התפתחו בדרך כלל לכדי חברות אינטימית או קשר בין משפחות.

ברור כי הכתיבה היהודית בעקבות הפוגרומים אופיינה בעצב אין-קץ, בשנאה וברצון עז לנקמה. מאידך, הגישה הליברלית דגלה ברעיון כי העם כקולקטיב איננו יכול לשאת באשמה למעשים רעים. ברוח זו מתוארים יחסי השכנות הטובים בין טוביה לבין האיכרים המקומיים אשר עמדו במבחן הקשה של גל האלימות בשנים 1905-1907. איכרי אנטובקה מחבבים את טוביה ועורכים פוגרום בו באי-רצון מורגש. בכנסם לביתו של טוביה הם מסבירים לו כי: "האמת אין לנו דבר נגדך, טביה'ל. אתה אמנם ז'יד, אבל אדם לא רע בכלל. ובכל זאת, אין אחד נוגע בשני, ולהרביץ לך צריך. כך החליטה הקהילה, לכן אין מה לעשות! לפחות ננפץ אצלך שמשות בבית. זאת אנחנו ממש חייבים לעשות, אחרת, חס ושלום, יעבור מישהו ליד המקום... אז שיראה כי הרבצנו לך, ולא - עוד ידרשו מאיתנו לשלם קנס..."

כיום רוב ההיסטוריונים אינם סבורים כי הפוגרומים אורגנו על-ידי ממשלת הצאר. אולם שלום עליכם בעקבות העיתונות הליברלית דאז מאשים את שלטונות. העם מבצע פוגרומים רק מתוך הפחד להיענש. הסופר מציג את התיזה הזאת בצורה כה משכנעת שהקורא אף חש אהדה מסוימת כלפי מבצעי הפוגרום²¹.

²⁰ ערך "העיירה". האנציקלופדיה היהודית המקוצרת, כרך 5, ירושלים, 1990, עמ' 319.

²¹ מיכאל בייזר, "טוביה החולב כראי של המהפכה הרוסית או שני העולמות של שלום עליכם", ידיעות האוניברסיטה היהודית, # 4, 2000, עמ' 96 (ברוסית).

רוחות חדשות: יהודי העיירה בעידן המהפכה

"...עמים ואומות אחרים שואבים מתוך הזרמים המודרניים והזרים להם רק את אשר תואם את אופיים תוך כדי שמירה על זהותם וייחודיותם. אולם על העם היהודי רובצת מעין קללה שבעטייה הוא תמיד מאמץ את הדברים החדשים והבלתי-מוכרים במחיר של התנכרות לישן, לקדוש ולעתיק. איזה תוהו יצרו הרעיונות בני זמננו במוחותיהם של יהודי רוסיה" – קבלה פאולינה ונגרובה.²²

בתמונה המפורסמת מאת הצייר יהודה פאן, המתעד הידוע של חיי היהודים בתחום המושב, שען קורא את העיתון "דר האיינט" מוורשה. פאן מצא את גיבורי ציוריו בעיר הולדתו ויטבסק, בירת הגוברנייה. אולם רוחות חדשות חדרו גם אל העיירות. סבי הגדול, על אף העוני הרב, היה מנוי לעיתונים "דר פראינד" (ביידיש) ו"המליץ" (בעברית) שהגיעו אליו לחוטימסק. הוא קרא גם את יצירותיהם של סופרים יהודים ורוסים. בתמונה ששמורה אצלי הוא נראה לבוש בגדים מערביים, ללא כובע.. לדברי סבתי, " הוא נראה יותר כמו משורר מאשר כמו מלמד". בנוסף לכך, סבא רבא היה פעיל ציבור. הוא הקים בעיירתו קרן סיוע למלמדים וקרן הלוואות וחסכון עבור כל עניי העיירה, כדי לפטור אותם מהצורך ללוות כסף בריבית גבוהה מהעשירים.

בתחילת המאה ה-20 רוב העיירות היו שונות מאוד מהדגם שתיארו ונגרובה או פפרנה. הקהל בוטל זה מכבר, והמדינה לקחת על עצמה תפקידי שיפוט וגביית מסים. הקהילה, אם כן, איבדה את אמצעי הכפייה העיקרי כלפי חבריה. כעת היא גם לא יכלה יותר להגן על היהודים מפני העולם החיצוני העוין. לא ייפלא אם כן כי חלק גדול מהצעירים בתקופה המתוארת כבר לא שמעו לרבנים, להורים או לדעת הקהל. בעיירות קמו חוגים ציוניים ומרקסיסטיים. העיתונאי הציוני המוביל אברהם אידלסון כתב כי אם בימי עברו התווכחו בישיבה על הביצה שנולדה ביום טוב, כעת מתווכחים שם על קנט, ניטשה ומרקס.

אף שעלילת טוביה החולב מתרחשת בכפר ולא בעיירה, התהליכים החברתיים המשתקפים בגורל בנותיו של טוביה לא פסחו גם על העיירות. צייטל נישאה מבחירה לחייט עני ולא לאלמן עשיר, שאליו הועיד אותה אביה. גודל קושרת את גורלה עם מהפכן (ללא החופה המסורתית) ועוזבת בעקבותיו לגלות בסיביר (פרק זה פורסם בשנת 1904 בעיצומה של המהפכה ברוסיה). חווה מתאהבת בבן הכפר חבדקה וממירה את דתה כדי להתחתן אתו – אביה מתנכר לה. ביילק'ה מתחתנת עם עשיר מקומי מתוך שיקול מעשי טהור. הנישואים מתרחשים בשנים של המשבר הרוחני שחל לאחר כשלון המהפכה, כאשר בחברה הרוסית פשו הציניות והסקפטיות. כאשר טוביה מביא בתור דוגמה את גודל שחיה חיי אושר עם בעלה בסיביר, הוא מקבל מבתו את התשובה הבאה: "אל תשווה אותי... לגודל. גודל גדלה בתקופה כאשר כל העולם כמעט והתהפך לגמרי. אז חשבו על כל העולם ולא על עצמם. אבל כיום, כשהעולם כבר שוב עומד על מכונו, כל אחד דואג לעצמו ולא לעולם..."²³

רבים מאוד מקרב יהודי העיירות נהרו אל התנועות המהפכניות. בחורי ישיבה אשר גדלו על האמונה בביאת המשיח במהרה בימינו והיו מוכנים, בדומה לגיבורו של פיירברג, לעזוב את הכל ולהקריב כל קרבן למען הישועה הרוחנית העתידית ברוח דברי הנביא ישעיהו, ברגע שהשתחררו מ"עולה" של המסורת, האמינו בקלות בפרולטריון העולמי, המשיח הקולקטיבי על-פי קרל מרקס. והעול החדש התאים מצוין לצווארם. בשנים 1901-1903, אחוז היהודים בקרב האסירים

²² זיכרונותיה של סבתא, עמ' 246.

²³ מיכאל בייזר, "טוביה החולב", עמ' 96.

הפוליטיים ברוסיה הגיע ל-29.1%²⁴, הרבה מעבר לשיעור היהודים באוכלוסייה העירונית של המדינה.

חלק אחר של הנוער נמשך אל הרעיון הלאומי של הציונים, לרוב גם כאן בגרסתו הסוציאליסטית (פועלי ציון). הם רצו להאמין כי בארץ ישראל תיבנה לא רק מדינה יהודית אלא גם חברת מופת צודקת. הפצתם של הרעיונות החדשים האלה התעצמה מאוד גם עקב מדיניות האפליה הממשלתית, גילויי האנטישמיות והפוגרומים, העלייה המשמעותית באבטלה, האווירה החונקת בעיירות, וגם בשל המסר הרומנטי שהיה גלום הן במרקסיזם הן בציונות.

הגירה

יהודים אחדים ראו את המוצא בהמרת דת, ואילו אחרים חלמו על תיקון העולם (לאחר שייחרסו אותו קודם עד היסוד). היו גם כאלה שחיפשו מקום לעצמם בחברה אחרת, טובה יותר. הם היגרו בדרך כלל לחו"ל, לרוב לארה"ב. הגל הראשון של ההגירה ההמונית החל לאחר הפוגרומים של השנים 1881-1882. הגל השני נוצר בעקבות גירוש היהודים ממוסקווא. תהליך ההגירה הגיע לשיאו בשנים 1905-1907, אחרי נחשול הפוגרומים שעבר בכל אזורי תחום המושב ואף מחוץ לו. 92,000 היהודים עזבו את רוסיה בשנת 1905, 125,000 – בשנת 1906. עד לתחילת מלחמת העולם הראשונה איבדה האימפריה הרוסית כ-2 מיליון יהודים, כאשר למעלה מ-1.5 מיליון מתוכם הגיעו לארה"ב. הגירה לא הצריכה אשרת כניסה אמריקנית; המהגרים הפוטנציאליים נזקקו לכרטיס לאנייה טראנס-אטלנטית (שיפטסקארד), דרכו רוסים ופטור משירות צבאי בלבד. אנשים שלא היה ביכולתם להשיג את המסמכים הדרושים גנבו את הגבול. חברות ספנות, אשר הרוויחו סכומי עתק מהמהגרים, פרסמו את "ארץ הזהב" (הגודלינה מדינה) בערים ובעיירות של תחום המושב, ובכך גרמו לשכבות שלמות של האוכלוסייה לעזוב. הראשונים להגר היו בעלי מלאכה ואנשים אשר התביישו בעבודות כפיים בבית, אך היו מוכנים "ללכלך את ידיהם" במקום חדש, הרחק מהחברה העירית המוכרת. במילים אחרות, מדובר היה באנשים אשר יכלו להתחיל לעבוד ולהתפרנס מיד עם הגעתם לארץ החדשה, אף ללא ידיעת השפה. משכילים, רופאים ועורכי דין, עזבו אך לעתים רחוקות: הם חשו פחות דיכוי והפלייה בבית ולא היה להם סיכוי רב לשמור על מעמדם הרם באמריקה. גם מהפכנים רבים עזבו לאמריקה לאחר שנת 1905: אחדים מהם נמלטו מהמדיניות הנוקשה של משטר סטוליפין, אחרים התאכזבו מהמהפכה כאשר ראו כי במקום שוויון זכויות היא הביאה ליהודים רק פוגרומים חדשים.

לקום ולעזוב בבד אחת יחד עם המשפחה מרובת הילדים לא היה דבר קל ופשוט. לכן, בדרך כלל אבי המשפחה היגר ראשון. בהגיעו לאמריקה הוא עבד קשה וחסך כסף לכרטיס עבור שאר בני המשפחה. רק אז הם היו מצטרפים אליו. לפעמים תהליך זה נמשך שנים, ולעתים קרה שהגבר היה מקים באמריקה משפחה חדשה. ההגירה ההמונית הפיגה באופן חלקי את המתחים החברתיים בתחום המושב, אף שעקב הריבוי הטבעי הגבוה, גודל האוכלוסייה בעיירות לא פחת משמעותית.

מלחמת העולם הראשונה אמנם חסמה את נתיב ההגירה, אך גם גרמה לביטול תחום המושב. הבריחה והגירוש של ימי המלחמה הזרימו כחצי מיליון יהודים לתוך רוסיה גופא. בשנות ה-20 וה-30 ההגירה הפנימית בכון הזה נמשכה ואף התעצמה.

²⁴ כרוניקת החיים היהודיים, # 20, 1906.

שקיעת העיירה

כאשר פרשנים קלי דעת של ההיסטוריה היהודית מספרים לציבור הרחב כיצד העולם המסורתי האידיולי של העיירה נהרס ברגל גסה על-ידי הבולשביקים, כדאי להזכיר להם גם את הצפת הגימנסיות והאוניברסיטאות על-ידי הנוער היהודי (אילו כולם נהרו רק לחדר ולישיבה, לא היה שום צורך לממשלה להנהיג את נומרוס קלאוזוס), את האחוזה העצום של היהודים בקרב המהפכנים, ואת הגל האדיר של המרת הדת לאחר כשלוש מהפכת 1905-1907 שלא פסח על העיירות. שיעור המרות הדת היה כה גבוה שזאב ז'בוטינסקי קרא לו "התופעה היום-יומית שלנו"²⁵. אם כן, נכון יותר לומר כי שקיעת העיירה לאחר מהפכת אוקטובר הוכשרה על-ידי מהלך האירועים הקודמים, ושהבולשביקים רק האיצו אותה.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היו אנשים שאמרו קדיש על העיירה. "העיירות היהודיות המתוקות שהיו חלשות יותר מהערים היהודיות, היו הראשונות למות", - כתב יחזקאל קוטיק, מחבר ספר הזיכרונות הקלאסי על העיירה קמנץ. שש שנות המלחמה הבלתי-פוסקת בשטחי תחום המושב, הפקעות, מעשי שוד ופוגרומים גרמו להידלדלות המוחלטת של העיירה. הקרקע שמתחת לרגלי היהודים בעיירות נשמטה באופן סופי בעקבות ניתוק הקשרים הכלכליים המסורתיים בין העיר לכפר, הפיכתם של הסוחרים לקבוצה המופלית לרעה ואיבוד השווקים ומקורות חומרי הגלם של בעלי המלאכה. המדיניות הכלכלית של השלטון הסובייטי (אשר רבים מקרבנותיה ראו בה מדיניות אנטישמית) סיפקה לעיירה את המהלומה הסופית.

מתוך 181 המשפחות היהודיות בעיירת סירוטינו בשנים 1923-1924, 32 היו משפחות של בעלי מלאכה, 32 – משפחות סוחרים (לרבות סוחרים זעירים), ואילו יתר 117 משפחות השתייכו ל"חברת האוויר": "אנו חורשים את האוויר וקוצרים רוח... מנסים כל מלאכה אפשרית, אבל איננו מצליחים להרוויח ולו גרוש אחד". רבים מהמובטלים התקיימו מהכסף שנשלח להם על-ידי בני המשפחה מאמריקה (במילים אחרות, חיו מנדבות). "עשרים או שלושים דולר הם כבר הון של ממש. ניתן להתקיים גם מריבית המשולמת על הסכום הזה".

סוחרים ובעלי מלאכה שהחזיקו שוליות היו חייבים בתשלום מסים גבוהים עד כדי כך שלא היה כל טעם להוסיף ולעבוד בתחום. סוחר מקומי פתח פעם את סגור לבו: "אתה יודע מה? תן לי עבודה ב-10 רובל לחודש, ואני אהפוך לבולשביק המעולה ביותר... אני אתמסר לבולשביזם בגופי ובנפשי". אולם אף אחד לא היה מוכן לספק לחנווני משרה ממשלתית סובייטית, ועל ילדיו נאסר להצטרף לקומסומול ("הוא הרי חוטא, טרף. אביו הוא בורגני"). "חלקו של הנוער היהודי היה הקשה ביותר... לאחרונה כולם החלו שונאים את המסחר. המסחר אינו מספק פרנסה. הם חולמים על עבודת כפיים, ולו הקשה ביותר, אבל אינם מצליחים למצוא עבודה כזאת בשום מקום. הם רבים עם הוריהם על כל פרוסת לחם... האיבה הבין-דורית, אם כן, יש לה בסיס כלכלי... בתי הכנסת מתרוקנים ממתפללים. הבנים מפסיקים להגיד קדיש על הוריהם המתים... הנוער היהודי מתיידד ומתערבב בין הרוסים"²⁶.

בתנאים אלו העיירה היהודית התקרבה אל סופה בצעדי ענק. הנאצים רק השלימו את המלאכה.

²⁵ ולדימיר (זאב) ז'בוטינסקי, "התופעה היום-יומית שלנו", **הכתבים הנבחרים**, ספריית העלייה, ירושלים, 1978, עמ' 93-103 (ברוסית).

²⁶ מרדכי אלטשולר, **העיירה היהודית בברית המועצות בשנות העשרים**. הומר לתרגיל, ירושלים, 1968, עמ' 10-11.

סיכום

האם החיים בעיירה היו חיים טובים?

תלוי בקנה המידה. העם הפשוט ברוסיה חי חיים קשים, ואילו העוני והתחרות הקשה בעיירות לא עודדו את התושבים לגלות תכונות מוסריות נעלות. ובכל זאת, העיירה אפשרה ליהודים מידת מה של הגנה קיבוצית, שמרה על "טוהר" המשפחה היהודית, על התרבות הייחודית של העיירה ועל הדיבור בשפת היידיש.

האם צריך לחקור את העיירה?

ודאי. הדבר יאפשר לנו להבין את המנטאליות היהודית, את הצדדים החזקים והחלשים של האופי העממי וכן את התהליכים שהתקיימו בחברה היהודית במהלך המאה ה-20 ואף את אשר מתרחש בה כיום.

האם עלינו לחזור לעיירה ממוסקוה, מסנקט פטרבורג, מניו-יורק, מעמק הסיליקון, מתל-אביב או מחיפה?
לא ולא!

ומה לגבי שחזור החיים העיירתיים במקומות הישוב הנוכחיים שלנו?

יהיו כאלה שיענו לשאלה הזאת בחיוב, אולם הרוב המוחלט יסתפק בהאזנה לשירים הנוסטלגיים על "ה-יידישע מאמע" ועל השטעטל העזוב שעוד חוזר אלינו בחלומות.